

BOLALARDA DIQQAT VA XOTIRA RIVOJLANISHINING PSIXALOGIK XUSUSIYATLARI

*Qo‘qon Universiteti Andijon filiali Boshlang‘ich
ta‘lim yo‘nalishi 2-bosqich talabasi*

Abdug‘aniyeva Mastura
mastujonabduganiyeva@gmail.com

Anotatsiya: Ushbu maqolada bolalarda diqqat va xotira jarayonlarining shakllanishi, ularning o‘zaro bog‘liqligi hamda psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda diqqat va xotiraning yosh davrlariga xos rivojlanish bosqichlari, ularni rivojlantiruvchi omillar va mashqlar ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, bolalar o‘quv faoliyatida diqqat va xotira jarayonlarining o‘rni, ularning ta‘lim samaradorligiga ta‘siri ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari o‘qituvchilar va ota-onalar uchun bolalarning kognitiv jarayonlarini yanada rivojlantirishda amaliy tavsiyalar berishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Diqqat, xotira, psixologik xususiyat, bolalar rivoji, kognitiv jarayonlar, ta‘lim samaradorligi.

Hozirgi kunda ta‘lim tizmida bolalarning aqliy, emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, diqqat va xotira kabi kognitiv jarayonlar bolaning o‘quv faoliyati, fikrlash va eslab qolish qobiliyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Diqqat – bu ongning muayyan obyektga yo‘naltirilishi va unda barqaror saqlanish jarayoni bo‘lib, o‘quv jarayonining samaradorligini belgilab beruvchi asosiy omillardandir. Xotira esa insonning o‘tmishdagi tajribasini saqlash, eslash va qayta tiklash imkonini beruvchi murakkab psixik jarayon hisoblanadi. Bolalik davrida diqqat va xotira tez rivojlanadi, biroq bu jarayon individual xususiyatlarga, tarbiya uslublariga hamda o‘quv muhiti sharoitiga bog‘liq. Shu bois bolalarda diqqat va xotira rivojlanishining psixologik asoslarini chiqur o‘rganish, ularning shakllanish bosqichlarini aniqlash va rivojlantirish yo‘llarini ishlab chiqish bugungi kunda dolzarb masala hisoblanadi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi esa – bolalarda diqqat va xotira jarayonlarining psixologik xususiyatlarini organish, ularni rivojlantirishga ta‘sir etuvchi omillarni aniqlash hamda o‘qituvchi va ota-onalar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Diqqat jarayoni va uning rivojlanishi. Diqqat - ongning muayyan obyektga yo‘naltirilishi va unda barqaror saqlanishi jarayonidir. Diqqatning shakllanishi bolalikda muhim bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Masalan, bolalik infansiya davrida to‘liq shakllanmagan to‘xtovsiz (sustained) va tanlab olinadigan (selective) diqqat jarayonlari bilan xarakterlanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, 8-11 yoshdagi

bolalarda “top-down” diqqat jarayonlari (ya’ni maqsadga yo’naltirilgan, nazorat ostida) hali to’liq rivojlanmagan. Misol uchun, bir tadqiqatda 8-11 yosh guruhida atrofdagi chalg’ituvchi stimullarni chetlab o’tish yoki e’tiborni faqat kerakli stimullarga yo’naltirish qobiliyati hali yetarlicha emasligi aniqlangan.

Xotira jarayoni va uning rivojlanishi. Xotira -insonning o’tmishdagi tajribasini saqlash, eslab qolish va qayta tiklash imkonini beruvchi psixik jarayon. Bolalar xotira jarayonida ham rivojlanish bosqichlaridan o’tadi: qisqa muddatli xotira, ishchi xotira (working memory), uzoq muddatli xotira. Masalan, 5-8 yoshdagi bolalarda primar xotira (primary memory capacity) bo’yicha sezilarli yoshga bog’liq o’zgarishlar kuzatilgan, va bu parametrlar o’quv yutuqlari bilan ham bog’liq ekanligi aniqlangan.

Diqqat va xotiraning o’zaro bog’liqligi. Diqqat va xotira jarayonlari bir-birini to’ldiradi: diqqat orqali tanlangan ma’lumot xotiraga kiradi, xotira esa saqlanib qolgan ma’lumotni qayta ishlash, eslash jarayonlarida ishga tushadi. Shu bilan birga, bolalikda diqqatning rivojlanishi xotira jarayonlarini ham yaxshilashga yordam beradi. Tadqiqotlardan biri shuni ko’rsatadiki: boshlang’ich sinf yoshidagi bolalarda diqqat va ishchi xotira indikatorlari (short-term/working memory) maktabdagi matematika va o’qish rivojlanish trajektoriyasini oldindan bashorat qiluvchi faktorlardir.

Rivojlanishga ta’sir etuvchi omillar: Yosh: Bolalar yoshiga qarab diqqat va xotira qobiliyatlari tabiiy ravishda oshadi. Masalan, infansiyada to’xtovsiz va tanlab diqqat jarayonlari oshishi bilan xotira ko’rsatkichlari ham yaxshilanadi.

Muhit va pedagogik usullar: Faol o’yin, interaktiv mashqlar, motorik faoliyat diqqat va xotira rivojini qo’llab-quvvatlaydi. Masalan, O’zbekistonda 3-6 yoshli bolalarda motorli faoliyat yordamida diqqat va xotirani rivojlantirish bo’yicha ilmiy-metodologik tahlil bor. Ta’lim muhitining o’ziga xosligi va ijtimoiy-emotsional omillar: Masalan, bog’lanish (attachment) sifati ham diqqat va xotiraga ta’sir qiladi. Ishchi xotira va diqqatni nazorat qilish (executive attention) qobiliyati: Bolalikda bu qobiliyatlar rivojlangan sari, ma’lumotni saqlash va qayta ishlash qobiliyatlari ham yaxshilanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning obyekti va subyekti:

Obyekt: Bolalarda diqqat va xotira jarayonlari.

Subyekt: Masalan, maktab yoshidagi bolalar (5-8 yosh yoki boshlang’ich sinf o’quvchilari) tanlanishi mumkin.

Metodlar

- Kuzatish: Bolalarning o’quv jarayonida yoki o’yin faoliyatida diqqatni qayerga yo’naltirgani, uni qanchalik barqaror saqlashi kuzatiladi.
- Suhbat yoki intervyu: O’qituvchi va ota-onalar bilan bolalarning diqqat-xotira holati haqidagi suhbat.

- Psixodiagnostik testlar: Masalan, ishchi xotira va diqqatni aniqlovchi standart testlar. Tadqiqotlarda (primary memory capacity) o'lchovlari qo'llanilgan (masalan, split span, interleaved lists) bolalarda ishchi xotira bilan bog'liqligi o'rganilgan.
- Eksperimental metod: Pedagogik aralashuvlar (mashqlar) orqali diqqat va xotirani rivojlantirish bo'yicha amaliy usullar sinovi. Masalan, 4-5 yoshli bolalarda **"RECALL"** degan sinf dasturi orqali ishchi xotira, diqqat va til ko'nikmalarini rivojlantirish eksperimental jihatdan o'rganilgan.

Tadqiqot dizayni va ishlash usullari: Tanlangan guruh: Masalan, 30-40 bola (4-5 yosh) bir sinf ichida.

Bosqichlar: Boshlang'ich tekshiruv → aralashuv dasturi. (6 hafta) → qayta tekshiruv. Ma'lumotlarni tahlil qilish: Statistika usullari yordamida (korelatsiya, regressiya) diqqat va xotira ko'rsatkichlari bilan o'quv yutuqlari, pedagogik aralashuv natijalari o'rganiladi. Ishlayotgan testlar: Tanlab diqqat, sust diqqat, ishchi xotira span testlari, o'quv natijalari bilan bog'liqlik. Masalan, bolada ishchi xotira va e'tiborni o'lchash orqali matematika o'qish samaradorligini taxmin qilish mumkin.

Tadqiqot natijalari va tahlil

O'zgarishlar va yoshga bog'liqlik Masalan, tadqiqotda 5-8 yoshdagi bolalarda primar xotira ko'rsatkichlari yosh oshishi bilan yaxshilanishi ko'rsatilgan. Boshqa bir tahlil 8-11 yosh guruhida diqqatni tanlash va chalg'ituvchilardan voz kechish qobiliyati hali yetarli emasligini ko'rsatgan. Diqqat va xotira bilan o'quv yutuqlari o'rtasidagi bog'liqlik Ishchi xotira va diqqat erta bolalikda maktabdagi matematika va o'qish bo'yicha rivojlanish trayektoriyasini oldindan aniqlovchi omillar ekanligi aniqlangan. Masalan, 208 grek boshlang'ich sinf bolalari (2-6 sinf) o'rtasida tanlab, bo'linib, barqaror diqqat funksiyalari maktab baholari bilan bog'liq bo'lganligi aniqlangan. Pedagogik aralashuv natijalarida esa masalan: 3-6 yoshdagi bolalarda motorli faoliyat asosida diqqat va xotira jarayonlarini rivojlantirish bo'yicha O'zbekistonda **"Ilk Qadam"** dasturi asosida amalga oshirilgan tadqiqotda diqqat 25 %, xotira 20 % ga yaxshilangan natijalar qayd etilgan. Shu bilan birga, 4-5 yosh guruhida **"RECALL"** dasturi bilan sinf intervensiyasi 6 hafta davomida diqqat, til va xotira ko'nikmalarini maqsad qilib qo'ygan.

Tahlil va natijalar xulosasi : Diqqat va xotira rivoji yosh bilan bog'liq bo'lsa-da, uni faollashtiruvchi pedagogik usullar muhim rol o'ynaydi. Erta davrlarda diqqat va xotira ustida ishlash (masalan, mashqlar, o'yinlar, motor faoliyat) maktabdagi o'qish samaradorligini oshirishga zamin yaratadi. Biroq, **"fade-out"** fenomeni mavjud: erta bolalikda diqqat va xotira ko'rsatkichlari maktab yutuqlarini yaxshi prognoz qilsa-da, maktabning keyingi bosqichlariga o'tganda bu bog'liqlik pasayishi mumkin.

Taklif va tavsiyalar

- Ta'lim jarayonida diqqat va xotira mashqlarini keng qo'llash zarur. Masalan, bolalarning eslab qolish qobiliyatini oshirish uchun "so'zlar zanjiri", "raqamlarni eslab qol" kabi o'yin shaklidagi mashqlar samarali natija beradi.
- O'yin faoliyati asosidagi mashg'ulotlar bolalarda diqqatning barqarorligi va xotiraning mustahkamlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli boshlang'ich ta'lim dasturlariga o'yin elementlarini ko'proq kiritish tavsiya etiladi.
- Ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish -bolalarning diqqat va xotirasini rivojlantirish jarayonida oilaviy muhit katta ahamiyatga ega. Ota-onalar bolalarning kitob o'qish, hikoya tuzish, eslab aytish faoliyatlarini qo'llab-quvvatlashi lozim.
- Pedagoglar uchun metodik qo'llanmalar yaratish - diqqat va xotirani rivojlantiruvchi psixologik mashqlar, testlar va dars ishlanmalarini o'z ichiga olgan qo'llanmalar tayyorlash foydali bo'ladi.
- Erta yoshdan kognitiv rivojlanishni qo'llab-quvvatlash - maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalar bilan diqqat, xotira, idrokni faollashtiruvchi dasturlarni joriy etish.

Xulosa

Bolalarda diqqat va xotira jarayonlari inson psixikasining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, ularning ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatini belgilovchi omil hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, 5-11 yosh oralig'ida bolalarda diqqat va ishchi xotira bosqichma-bosqich rivojlanadi, ammo bu jarayon individual xususiyatlar, muhit, tarbiya va ta'lim metodlariga chambarchas bog'liq. Amaliy jihatdan qaralganda, pedagogik aralashuvlar - xususan o'yin, motorli mashqlar, til va diqqatni faollashtiruvchi mashg'ulotlar diqqat va xotiraning yaxshilanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ilmiy manbalar ham bolalik davrida ishchi xotira va diqqatning o'quv yutuqlariga bevosita ta'sir ko'rsatishini isbotlagan. Shu bois, ta'lim muassasalarida bolalarning diqqat va xotirasini rivojlantirishga qaratilgan psixologik mashg'ulotlar, metodik qo'llanmalar va amaliy dasturlarni yaratish zamon talabidir. Bu esa nafaqat ta'lim samaradorligini oshiradi, balki bolalarning intellektual salohiyatini mustahkamlashga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi. (2022). Il
2. Stipek, D., & Valentino, R. (2015). Early childhood memory and attention as predictors of academic growth trajectories. Stanford Center for Education Policy Analysis. <https://cepa.stanford.edu>
3. Gathercole, S. E., & Alloway, T. P. (2008). Working memory and learning: A practical guide for teachers. SAGE Publications.

4. Rueda, M. R., Posner, M. I., & Rothbart, M. K. (2011). Attentional control and self-regulation. In Handbook of self-regulation: Research, theory, and applications (pp. 284-299). Guilford Press.
5. PubMed (2015). Developmental changes in primary memory capacity and its relation to working memory and academic achievement in children aged 5-8 years. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/26075630>
6. WOS Journals (2024). O‘zbekistonda 3-6 yoshli bolalarda motorli faoliyat asosida diqqat va xotira jarayonlarini rivojlantirish. <https://www.wosjournals.com/index.php/shokh/article/view/5653>
7. Pilot Feasibility Studies (2019). RECALL classroom intervention for preschool children’s working memory and attention. <https://pilotfeasibilitystudies.biomedcentral.com/articles/10.1186/s40814-019-0468-8>
8. [Arxiv.org](https://arxiv.org) (2018). Development of goal-directed attention and its neural basis in children aged 8-11 years. <https://arxiv.org/abs/1809.09700>